

ή κοινωνιολογία της δράσης του Alain Touraine

της
Μαρίας Παπαντωνίου-Φραγκούλη

Κοινωνιολόγος

εισαγωγή

Ο Alain Touraine ξεκίνησε σαν κοινωνιολόγος της εργασίας, στη συνέχεια όμως ασχολήθηκε με τη διατύπωση μιάς γενικής κοινωνιολογίας. Η κοινωνιολογία αυτή βασίζεται στις έννοιες που πρωτοχρησιμοποίησε ο Touraine στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της εργασίας, δέχεται όμως σταδιακά όλο και περισσότερο την επίδραση των μετέπειτα ενδιαφερόντων και ένασχολήσεων του Touraine, δηλαδή της κοινωνιολογίας των «κοινωνικών κινήματων» (mouvements sociaux) και της κοινωνιολογίας της «μετα-βιομηχανικής κοινωνίας» (société post-industrielle), όπως ο Touraine ονομάζει το νέο τύπο κοινωνίας, που πιστεύει ότι βρίσκεται στο στάδιο της γένεσης.

Στην κοινωνιολογία του επικρατεί μιά μακροκοινωνιολογική θεώρηση, που δεν συνιστά όμως και μιά κοινωνιολογική θεωρία, αφού δεν επιχειρεί να δώσει μιά γενική έρμηνεία της κοινωνίας. Οι επισημολογικές προϋποθέσεις της κοινωνιολογικής γνώσης, που ασπάζεται ο Touraine, δεν του επιτρέπουν κάτι τέτοιο, αντίθετα τόν οδηγούν σε μιά κοινωνιολογική ανάλυση, που μάς παρουσιάζει μιά εικόνα της κοινωνίας έντελώς διαφορετική από εκείνη που συνήθως μάς δίνει η κοινωνιολογία.

Αυτή η κοινωνιολογική θεώρηση στηρίζεται στην αρχή της «δράσης» (action), γι' αυτό ο Touraine ονομάζει την κοινωνιολογία του «άκτιοναλιστική». Πιστεύει ότι, εισάγοντας τη δράση σαν τό κατ' έξοχην αντικείμενο της κοινωνιολογίας, επιτυγχάνει τη ρήξη με τις επικρατούσες κοινωνιολογικές κατευθύνσεις: τό λειτουργισμό, τό στρουκτουραλισμό και τό θετικισμό.¹ Στην εικόνα μιάς εξισοροπημένης κοινωνίας, όπως τη θέλει ο λειτουργισμός, που συγκροτείται από την οργάνωσή της, τούς θεσμούς της και τούς ρόλους που αποδίδονται σε κάθε μέλος της, ο Touraine αντιπαράθετε μιά κοινωνία, που στά θεμέλιά της βρίσκεται πάντα ή δράση. Στην κοινωνιολογία του Touraine ο άνθρωπος δεν ταυτίζεται ποτέ με τούς κοινωνικούς του ρόλους, έχει την ικανότητα να τούς υπερβαίνει. Οι θεσμοί δεν είναι οι αιώνιοι καθοδηγητές της συμπεριφοράς, και οι αξίες δεν αποτελούν συνεχώς τό σημείο αναφοράς της κοινωνικής δραστηριότητας.

1. O W. Ackermann και ο S. Moscovici στο κριτικό άρθρο τους «La sociologie existentielle d' Alain Touraine», που αναφέρεται στην *Κοινωνιολογία της δράσης*, παρατηρούν δικαιολογημένα ότι ο Touraine παρουσιάζει την άκτιοναλιστική κοινωνιολογία του να στηρίζεται στην άρνηση των ήδη υπάρχουσών κοινωνιολογιών, τις οποίες ταυτίζει με τό λειτουργισμό, τό στρουκτουραλισμό και τό θετικισμό, παραλείποντας να αναφέρει ότι υπάρχουν επίσης οι κοινωνιολογίες του Max Weber και του Marx, τις οποίες όμως αναφέρει σε άλλες περιστάσεις. Βλέπε τών ανωτέρω άρθρο στο περιοδικό *Sociologie du travail*, 1966, 2, σελ. 205-209.

Πρόκειται γιά πρόσκαιρες ἀποκρυσταλλωμένες μορφές τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, στοὺς ὁποίους ὅλοι συμμετέχουν. Ἡ κοινωνία δέν εἶναι, γίνεταί ἢ αὐτοπαραγωγή εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνίας. «Δέν παίρνομε τὴν κοινωνία γι' αὐτὸ πού εἶναι, γιά τίς μορφές τῆς ὀργανώσεώς της καί τοὺς κανόνες λειτουργίας της. Αὐτὸ πού παρουσιάζεται σάν τὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς δέν εἶναι παρά τὸ πάντα περιορισμένο, εὐθραστο καί κακοενσωματωμένο ἀποτέλεσμα τῶν συγκρούσεων καί τῶν συναλλαγῶν πού διαμορφώνονται».²

Ὁ Touraine κατηγορεῖ τὸ λειτουργισμό ὅτι ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιστημονικῆς οὐδετερότητας κρύβει ἓνα ἀμφισβητήσιμα ἐπιστημονικὸ τρόπο μελέτης καί μιὰ ἰδεολογία. Τὸ νά παίρνει τὸ φαινομενικὸ γιά τὸ οὐσιώδες, νά δίνει ἀπόλυτη προτεραιότητα στὴν τάξη καί τὴ λειτουργικότητα τῆς κοινωνίας, νά προσδιορίζει τί εἶναι ἁμαλὸ καί νά ἀνάγει ὅ,τι διαφέρει σέ περιφερειακότητα, ἀπόκλιση καί δυσλειτουργία, δέν ἀποτελοῦν γιά τὸν Touraine ἐνδείξεις ἐπιστημονικῆς αὐστηρότητας. Ἀντίθετα, πιστεύει ὅτι ὅλα αὐτὰ ὀδηγοῦν τὸν λειτουργισμό στό νά βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τῆς κυρίαρχης τάξης.

Ἡ ἀκτιοναλιστικὴ κοινωνιολογία τοῦ Touraine ἔχει σάν ἀντικείμενο τὴν ἐπέμβαση τῆς κοινωνίας πάνω στὸν ἑαυτὸ της καί μελετᾷ τίς δυνάμεις ρήξεως τοῦ κοινωνικοῦ παιγνιδιοῦ.³ Διευκρινίζει ὁμοίως ὁ Touraine ὅτι ἡ κοινωνιολογία δέν μπορεῖ νά περιοριστεῖ μόνο σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο καί ὅτι μποροῦμε νά διακρίνομε ἀναλυτικὰ ἄλλα δύο ἐπίπεδα: ἐκεῖνο τῆς δομῆς καί ἐκεῖνο τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας, πού θά πρέπει ὁμοίως νά θά θεωρήσουμε σάν ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ὁ Touraine λοιπὸν ἀπορρίπτει τὸν λειτουργισμό καί τὸν στρουκτουραλισμό σάν κοινωνιολογικὲς κατευθύνσεις, δέχεται ὁμοίως τὴ συμβολὴ τους σάν ἀναλυτικὸν σχημάτων στὴ μελέτῃ τῆς ὀλικῆς κοινωνίας.⁴

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Touraine ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μέ τίς λεγόμενες κριτικὲς κοινωνιολογίες: ἔνα ἀπὸ τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι, βέβαια, ἡ κοινὴ ἀντίθεσή τους πρὸς τίς καθιερωμένες κοινωνιολογίες. Ὁ ἀκτιοναλισμός ὁμοίως, πέρα ἀπὸ τὸ κριτικὸ στοιχεῖο, εἶναι καί μιὰ κοινωνιολογία τῆς ἀποκάλυψης». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐπιδιώκει νά φέρει στὴν ἐπιφάνεια αὐτὸ πού βρίσκεται κρυμμένο, νά δώσει τὸ λόγο σ' αὐτοὺς πού δέν τὸν ἔχουν, νά φθάσει μέχρι τὰ γεγονότα πού κρύβονται πίσω ἀπὸ τίς ἐρμηνεῖες πού δίνουν οἱ ἴδιοι οἱ δράστες καί πού συχνὰ εἶναι ἰδεολογικές, καί νά φανερώσει τίς συγκρού-

σεις πού βρίσκονται πίσω ἀπὸ τίς ἀποκρυσταλλωμένες κοινωνικὲς ὀντότητες.⁵

Τὰ δύο σημαντικὰ θεωρητικὰ βιβλία τοῦ Touraine εἶναι ἡ *Κοινωνιολογία τῆς δράσης* καί ἡ *Παραγωγή τῆς κοινωνίας*. Τὸ πρῶτο ἐκδίδεται τὸ 1965 καί τὸ δεύτερο μετὰ ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια, τὸ 1973.

Ἡ *Κοινωνιολογία τῆς δράσης* εἶναι τὸ βιβλίο, ὅπου ὁ Touraine ἐκφράζει γιά πρώτη φορά τὴν προσωπικὴ του ἀντίληψη γιά τὴν κοινωνιολογία καί τὸ κοινωνικὸ. Ἡ κοινωνιολογία του διαγράφεται στίς γενικές γραμμές της, ἀλλὰ ἓνας βαθμὸς σύγχυσης δέν ἔχει ξεπεραστεῖ. Μιὰ καινούργια κοινωνιολογικὴ κατεύθυνση διαφαίνεται, ἀλλὰ οἱ ἰδέες του στοῦ βιβλίου αὐτὸ δέν προδίδουν καμιά προσπάθεια συστηματοποίησης· παραμένουν ἀκαθόριστες καί συνεπῶς εἶναι ἀκατάλληλες γιά νά χρησιμοποιηθοῦν σέ μιὰ κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση.

Στὸ βιβλίο αὐτὸ κυριαρχεῖ ἡ ἔννοια τῆς «δημιουργίας», μιὰ ἔννοια πού συνήθως ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς κοινωνιολογίας. Στὴν ἔννοια αὕτῃ ὁ Touraine ὀδηγήθηκε μετατρέποντας τὴν κοινωνιολογία τῆς ἐργασίας ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ κοινωνιολογία σέ μιὰ κοινωνιολογικὴ θεώρηση: ἡ ἐργασία ἀποκτᾷ εὐρύτερο καί πιὸ ἀφηρημένο περιεχόμενο, σάν ἐργασία χαρακτηρίζεται ἐδῶ κάθε μετατροπὴ τοῦ φυσικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ. Ἡ ἐργασία λοιπὸν γίνεται ταυτόσημη μέ τὴν δημιουργία, μετατρέπεται σέ ἀρχὴ τῆς δημιουργικότητας. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀκτιοναλιστικῆς κοινωνιολογίας εἶναι ὁ ἄνθρωπος δημιουργός, ὁ ἄνθρωπος μετατροπέας μέ τὴν ἐργασία καί τὴ δράση του. Ἡ ἀνάλυση μιᾶς τέτοιου εἶδους δράσης γίνεται μέ τὴ βοήθεια τοῦ σχεδίου (projet).⁶ Τὸ σχέδιο εἶναι μιὰ ἔννοια πού προέρχεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας. Ὁ Touraine τὸ χρησιμοποιεῖ γιά νά ἐκφράσει τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά παίρνει ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς του ρόλους καί νά προσδιορίζει τὴν ὑπαρξὴ του διαμέσου τῆς δημιουργικῆς δράσης του. Τὸ σχέδιο ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸ σύνδεσμο μεταξύ τῆς ἀτομικῆς καί συλλογικῆς δράσης. Διαμέσου τῶν σχεδίων τους τὰ ὄμοια συμμετέχουν στὰ κοινωνικὰ κινήματα καί τίς ταξικὲς συγκρούσεις καί συνεπῶς στὸν προσδιορισμὸ τῶν προσανατολισμῶν τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργικότητας πρέπει ἀπαραίτητως νά συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «ἐλέγχου», πού ἐκφράζει τὴν ἀπαίτηση νά παραμένει ὁ ἄνθρωπος κύριος τῶν δημιουργημάτων του. Σέ ὅλα δηλαδή τὰ ἐπίπεδα τῆς δημιουργίας, ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐργασία μέχρι τὴ συμμετοχὴ στό κοινω-

5. *Production de la société*, σελ. 17.

6. Ἀκριβῆς ἑλληνικὴ ἀπόδοση δέν ὑπάρχει γιά τὸν ὄρο αὐτό.

Ὁ Καστριώτης ἀποδίδει τὴν ἔννοια μέ τὸν ὄρο «πρόταγμα». Ἴσως ὁ ὄρος «προβολή» βρίσκεται πιό κοντὰ στίς φιλολογικὲς σημασίες τῆς λέξης. Ἐμεῖς ἐδῶ θά χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο «σχέδιο», ἐπειδὴ εἶναι πιό κατανοητὸς καί ἀποδίδει ἀρκετὰ —πάντως ὄχι πλήρως— τὴν ἔννοια τοῦ projet.

2. *Production de la société*, σελ. 347.

3. Alain Touraine: «La raison d'être d'une sociologie de l'action», *Revue française de sociologie*, VIII, 1966, σελ. 520.

4. *Sociologie de l'action*, σελ. 58.

νικό γίνεσθαι, πρέπει ο άνθρωπος να διατηρεί τόν έλεγχο του προϊόντος του, του έργου του, του επιτεγματος του.

«Κοινωνικοί δράστες», δηλαδή φορείς τής δράσης που ξεπερνούν το προσωπικό επίπεδο και που ή δράση τους είσιωρεί στο επίπεδο των «προσανατολισμών» (orientations) τής κοινωνίας, είναι τά κοινωνικά κινήματα. Είναι ή δράση αυτών των φορέων που χαρακτηρίζεται από τό ζεύγος δημιουργία-έλεγχος.

Τό άλλο βιβλίο, *Παραγωγή τής κοινωνίας*, αντιπροσωπεύει τή μετάβαση από μία γενική θεώρηση του τί είναι ή κοινωνιολογία στην επεξεργασία μιάς κοινωνιολογικής ανάλυσης. Είναι ένα βιβλίο πίο προσεγγμένο, πίο σαφές, λιγότερο αυθόρμητο, που έχει χάσει όμως πολύ από τήν πρωτοτυπία και τή γοητεία τής *Κοινωνιολογίας τής δράσης*. Έπι πλέον, μέσω στήν προσπάθειά του να κατασκευάσει ένα σύστημα κοινωνιολογικής ανάλυσης χρησιμοποιώντας έννοιες που από τή φύση τους δέν επιδέχονται συστηματοποίηση, οδηγείται σε αντιφάσεις.

Η μέθοδος κοινωνιολογικής ανάλυσης, που αναπτύσσεται, είναι εκείνη που ταιριάζει στη *μετα-βιομηχανική κοινωνία*. Η μετα-βιομηχανική κοινωνία πού, στο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην εμφάνιση του πρώτου και του δεύτερου βιβλίου, εμφανίζεται σάν πραγματικότητα στα μάτια του Touraine, συνέβαλε πολύ στη διασάφηση και συγκεκριμενοποίηση των κοινωνιολογικών εννοιών του. Όταν ο Touraine γράφει τήν *Κοινωνιολογία τής δράσης*, ανταποκρίνεται ήδη σε μία συγκεκριμένη αντίληψη των μεταβολών που υφίσταται ή κοινωνία. Είναι όμως τά γεγονότα του Μαΐου του '68 πού έρχονται να επαληθεύσουν όρισμένες παρατηρήσεις του και ν' αποτελέσουν τό πρώτο ιστορικό γεγονός, πού προσφέρεται γιά τήν ανάλυσή του. Τό «κίνημα του Μαΐου», όπως τό ονομάζει ο Touraine, εκφράζει τόν τύπο των καινούργιων συγκρούσεων, πού χαρακτηρίζουν τή μετα-βιομηχανική κοινωνία.

Μετά τήν έκδοση του βιβλίου του *Τό κίνημα του Μαΐου ή ο ουτοπικός κομμουνισμός* (1968), δημοσιεύει τό 1969 τή *Μετα-βιομηχανική κοινωνία*, όπου συστηματοποιεί τά χαρακτηριστικά αυτού του τύπου κοινωνίας.

Στά πλαίσια τής παρούσας μελέτης θά αναφερθούμε άρχικά στο κίνημα του Μαΐου και στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Καί τούτο γιά δύο λόγους: ο ένας είναι ότι οι ιδέες του Touraine έχουν δεχθεί έντονη τήν επίδραση τόσο των γεγονότων του Μαΐου όσο και των διαφόρων μεταβολών πού σημειώθηκαν στόν κοινωνικό τομέα τά τελευταία χρόνια. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι αυτό θά αποτελέσει μία καλή εισαγωγή σε όρισμένες βασικές έννοιες πού θά γίνουν εύκολότερα κατανοητές, όταν παρουσιαστούν σε συνδυασμό με παραδείγματα από τήν κοι-

νωνική πραγματικότητα. Στη συνέχεια, θά αναφερθούμε στη μετάβαση από τήν κοινωνική σκέψη στην κοινωνιολογία, όπως τήν αντιλαμβάνεται ο Touraine, στο αντικείμενο τής κοινωνιολογίας και τό ρόλο του κοινωνιολόγου. Τέλος, θά παρουσιάσουμε σύντομα τήν κοινωνιολογική ανάλυση πού επεξεργάζεται ο Touraine στην *Παραγωγή τής κοινωνίας*.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

α. τό κίνημα του Μαΐου

ή ή άποκάλυψη των μεταβολών πού έχει ύποσσει ή κοινωνική πραγματικότητα

Τό κίνημα του Μαΐου ή ο ουτοπικός κομμουνισμός είναι μία κοινωνιολογική ανάλυση των φοιτητικών γεγονότων του Μαΐου του '68 στη Γαλλία. Στο έργο αυτό ο Touraine έπιχειρεί να δώσει μία έρμηνεία του φαινομένου χρησιμοποιώντας τήν κοινωνιολογία τής δράσης: προσπαθεί να βρεί τή σημασία των γεγονότων σε σχέση με τήν επέμβαση τής κοινωνίας πάνω στόν έαυτό της. «Ο λόγος πού έκανα αυτές τίς σκέψεις δέν ήταν τό να περιγράψω ένα ιστορικό γεγονός τέτοιο, όπως τό έζησαν οι δράστες του, αλλά τό να επισημάνω τή γέννηση αυτών των νέων κοινωνικών άγώνων· να συλλάβω όχι τό περιεχόμενο μιάς συνείδησης, αλλά τό νόημα μιάς δράσης».⁷

Τά φοιτητικά γεγονότα έρμηνεύονται σάν ένα *κοινωνικό κίνημα*, με τήν έννοια πού έχει αυτός ο όρος στην κοινωνιολογία του Touraine. Είναι ή προσπάθεια μιάς ομάδας να συμμετάσχει στόν καθορισμό του πολιτισμικού ή του κοινωνικού πεδίου. Αυτό τό κίνημα άντανακλά τή σύσταση καινούργιων κοινωνικών τάσεων, πού προσδιορίζονται διαμέσου ενός νέου τύπου κοινωνικών συγκρούσεων. Τό φοιτητικό κίνημα άποκαλύπτει τήν εμφάνιση ενός άλλου τύπου κοινωνίας, τής μετα-βιομηχανικής, πού σιγά-σιγά διαμορφώνεται. Τό φοιτητικό κίνημα εμφανίζεται σάν εκείνη ή μορφή αντίστασης, πού αντιστοιχεί στόν τύπο κυριαρχίας πού εγκαθιδρύεται στη Γαλλία. Η παλαιά άστική τάξη είχε άντικατασταθεί από τήν τεχνοκρατία, πού παίρνει τήν έξουσία ένσωματώνοντας ένα μέρος τής άστικής τάξης.⁸ Σάν κάθε κυρίαρχη τάξη, προσπαθεί να οικειοποιηθεί τό νόημα τής ιστορικότητας και να καθορίσει σε τί συνίσταται τό κοινό αγαθό.⁹ Αυτό πού τής προσδίδει τήν ιδιαίτερη δύναμή της είναι ότι τά μέσα καταπίεσης πού έχει στα χέρια της είναι άσύγκριτα πολυπληθέστερα και πολύ πίο

7. *Le mouvement de mai ou le communisme utopique*, σελ. 289.

8. Όπου παρ., σελ. 178.

9. Όπου παρ., σελ. 18.

ἀποτελεσματικά ἀπό ἐκείνη που διέθετε κάθε προηγούμενη κυρίαρχη τάξη. Ὁ ἔλεγχος καί ἡ ἐπιτροπή της πάνω στήν κοινωνία εἶναι καθολικά, ἐπεκτείνονται σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀγγίζει τοὺς ἀνθρώπους ὄχι μόνο διαμέσου τῶν εἰδικευμένων στήν κοινωνικοποίηση θεσμῶν: τοῦ σχολείου, τῆς οἰκογένειας κτλ., ἀλλά καί διαμέσου τοῦ καθημερινοῦ περιβάλλοντος σέ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους: μέ τό ραδιόφωνο, τήν τηλεόραση, τήν ἀφίσσα, τά ὀπτικοακουστικά σήματα. Τά πάντα μετατρέπονται σέ μέσα χειραγώγησης στά χέρια τῆς τεχνοκρατίας, τῆς ὁποίας ἡ ἱκανότητα γιά ἐνσωμάτωση γίνεταί τεράστια. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν στερηθεῖ ὀλοκληρωτικά τῆ δημιουργική τους ἱκανότητα, ἔχουν ἀναχθεῖ σέ ἀπλούς μετόχους μιᾶς κατάστασης πού προσδιορίστηκε χωρίς τή συμμετοχή τους· ἀκόμη χρησιμοποιοῦνται γιά νά δυνάμωσουν τοὺς μηχανισμούς πού τοὺς ἐλέγχουν.¹⁰

Μιά διάσταση τοῦ κινήματος τοῦ Μαΐου εἶναι ἡ ἀντίδραση ἑπέναντι σ' αὐτήν τήν κυριαρχία, αὐτό πού ὁ Touraine ὀνομάζει *πολιτισμική ἐξέγερση*. Πρόκειται γιά *μιά ἐξέγερση* (révolte) καί *ὄχι γιά ἐπανάσταση* (révolution), γιατί δέν εἶχε σάν σκοπό νά ἀνατρέψει τήν κατεστημένη τάξη, νά καταλάβει τήν ἐξουσία, ἀλλά ἦταν ἡ ἔκφραση τῆς ἄρνησης στή χειραγώγηση καί τήν ἐνσωμάτωση, ἦταν ἡ προσπάθεια τοῦ ἀτόμου νά αὐτοβεραιωθεί σάν ὑποκείμενο, σάν κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῆς κοινωνίας. Ἡ μορφή τῆς ἐξέγερσης προσδιορίζεται ἀπό τὸ χαρακτηριστὴρα τῆς κυριαρχίας. Ἐναντία σέ μιά κυριαρχία ἀφηρημένη καί ἀπρόσωπη, ἡ ἐξέγερση παίρνει χαρακτηριστὴρα καθολικό καί προσωπικό.¹¹ Ἐναντία στό νόημα πού ἐπιβάλλεται ἀπό τὸν τεχνοκρατικό μηχανισμό, οἱ φοιτητές ὀρθώνουν μιά οὐτοπία: τὴν εἰκόνα μιᾶς ἀντικοινωνίας, πού δέν τὴν παρουσιάζουν σάν μιά ἐναλλακτική πολιτική λύση, ἀλλά πού τὴ ζοῦν μέ τό κινήμα τους.

Καθόσο τό κίνημα τοῦ Μαΐου ἀναποκρίνεται σ' αὐτό τὸ χαρακτηριστὴρα, παραμένει μιά ἀντίδραση σέ μιά κατάσταση, μιά ἄρνηση. Ὁ χαρακτηριστὴρας τοῦ σάν κοινωνικό κίνημα μέ τὴν κοινωνιολογική ἔννοια τοῦ Touraine, ἐκδηλώνεται ὅταν, στή δεύτερη κυρίως φάση τῶν γεγονότων, ἡ δράση τῶν φοιτητῶν παίρνει χαρακτηριστὴρα κοινωνικοῦ ἀγώνα, πού ἀποσκοπεῖ στόν *ἐπαναπροσδιορισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου*. Οἱ φοιτητές τώρα δέν συμπεριφέρονται πιά σάν ἀπλοὶ φοιτητές, ἀλλά σάν ἡ κοινωνική κατηγορία τῶν μελλοντικῶν τεχνοκρατῶν.¹² Διαγράφουν μιά καινούργια κοινωνική τάξη, πού ἀντιτίθεται στήν κυρίαρχη τάξη τῶν τεχνοκρατῶν, ἀμφισβητεῖ τὴν ἐξουσία καί διεκδικεῖ τὴ συμμετοχή στόν προσδιορισμὸ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπιθυμία τῶν φοιτητῶν

νά συμπεριφερθῶν σάν κοινωνική τάξη ἐκφράζεται στό γεγονός ὅτι ἐπιδιώξαν νά ἐνώσουν τὸν ἀγῶνα τους μέ τὸν ἀγῶνα τῶν ἐργατῶν.¹³ Ὁ Touraine ἀποδίδει τὴν ἀποτυχία αὐτῆς τῆς προσπάθειας στήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸν ἀγῶνα τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού ἀνήκει σ' ἓνα τύπο κοινωνίας τοῦ παρελθόντος, καί στὸν καινούργιο τύπο ταξικῶν συγκρούσεων, πού ἐγκαινιάζει τὸ φοιτητικό κίνημα. Τό τελευταῖο βρίσκεται τῆ φυσική τὸ προέκταση σὲ ἄλλες κατηγορίες ἐργαζομένων, κυρίως αὐτῶν πού ἐργάζονται σέ τομεῖς ἐκμοντερνιζομένους, πού χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν τεχνοκρατία σάν μέσα χειραγώγησης: ὅπως στά μέσα ἐπικοινωνίας, στήν ἐκπαίδευση, στὸν τομέα χωροταξίας καί οἰκιστικῆς, στὶς ἐρευνες ἀγορᾶς καί κατανάλησης, στὶς ἐρευνες τῆς κοινῆς γνώμης. Αὐτές οἱ κατηγορίες ἐργαζομένων συνέβαλαν στό φοιτητικό ἀγῶνα μέ τὴν ἀπεργία καί μέ τό νά ἐκφράσουν μιά ἄρνηση αὐτίσης μέ τὴν καταπιεστική κοινωνία.¹⁴

Τό κίνημα τοῦ Μαΐου μᾶς ἀποκαλύπτει, λοιπόν, τὴ σύσταση *καινούργιων κοινωνικῶν τάξεων* καί *ἓνα καινούργιο τύπο συγκρούσεων*, πού προσδιορίζουν μιά καινούργια κοινωνία. Ἡ κυρίαρχη τάξη, πού ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴν τεχνοκρατία, δέν εἶναι, ὅπως θά δοῦμε στήν ἐπόμενη παράγραφο, μιά κοινωνική κατηγορία, ὅπως οἱ τάξεις πού γνωρίσαμε μέχρι σήμερα, ἀλλά τό σύνολο τῶν μέσων τῆς ἀποπροσωποποιημένης, ἐκλογικευμένης, γραφειοκρατομένης δράσης τῆς ὀικονομικῆς ἐξουσίας: εἶναι ἡ κατεστημένη κοινωνική τάξη πραγμάτων.¹⁵ Ἡ ἀντίθεση σ' ἓνα τέτοιο ἔχθρο δέν μπορεῖ πιά νά ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἐκείνους πού βρίσκονται ἐξῶ ἀπὸ τό σύστημα, ἀπὸ τοὺς πιο ἀλλοτριωμένους, ἀλλά ἀπὸ αὐτοὺς «πού εἶναι καρδιά τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καί ἐκείνους πού βρίσκονται πιο ἄμεσα ἀντιμέτωποι μέ τὴν κυριαρχία τῶν μεγάλων πολιτικο-οικονομικῶν μηχανισμῶν».¹⁶ Ἡ ἀμφισβητοῦσα τάξη ἀντιτίθεται στό καθεστῶς πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν κυρίαρχη τάξη καί διεκδικεῖ τὴ συμμετοχή της στὸν προσδιορισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου. Διαμέσου αὐτῶν τῶν συγκρούσεων προσδιορίζονται οἱ κοινωνικὲς τάξεις.

Μέχρι τώρα ἀναφερθήκαμε στά χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει στό κίνημα τοῦ Μαΐου ὁ Touraine καί πού συνδέονται ἄμεσα μέ τὴν κοινωνιολογική του σκέψη. Θά πρέπει ὅμως νά προσθέσουμε ὅτι ὁ Touraine δέν ἀναλύει τὰ φοιτητικά γεγονότα σ' αὐτὴ τὴν μόνο τῆ διάσταση. Γιά μιά ὀλοκληρωσὴ τοῦ θέματος θά ἀναφερθῶμε σύντομα καί στά ὑπόλοιπα χαρακτηριστικά, πού ἀναγνωρίζει ὁ Touraine στό κίνημα αὐτό.

10. Ὅπου παρ., σελ. 42-43.

11. Ὅπου παρ., σελ. 42-43.

12. Ὅπου παρ., σελ. 177.

13. Ὅπου παρ., σελ. 54-55.

14. Ὅπου παρ., σελ. 203, 214.

15. Ὅπου παρ., σελ. 42.

16. Ὅπου παρ., σελ. 275.

Στήν πρώτη φάση του κινήματος οι φοιτητές εκδήλωσαν και μία αντίδραση απέναντι στο πανεπιστημίο τους. Αυτή ή αντίδραση ήταν διπλή: οι φοιτητές αντίτιθενται σε μία μεταμόρφωση του πανεπιστημίου, που θα τους έβαζε στην υπηρέσια της τεχνοκρατίας, και άμφισβητούν όρισμένες μορφές πολιτισμού, που μεταδίδονται από το πανεπιστήμιο και ενοούν τους φοιτητές άστικης καταγωγής εξυπηρετώντας συγχρόνως γενικότερα την άστική τάξη.¹⁷ Άντιτίθενται επίσης με μεγαλύτερο αυθορμητισμό σ' ένα θεσμό, που έχει χάσει τό νόημα της ύπαρξής του, που δέν προορίζεται πιά νά εκπληρώσει τίς παλιές λειτουργίες του και που δέν έχει ολοκληρωτικά προσαρμοστεί στην τεχνοκρατία. Άντιτίθενται σ' ένα θεσμό, που βρίσκεται μετέωρος, χωρίς σχεδόν ν' ανταποκρίνεται σε άλλους σκοπούς, έκτός από τήν αυτοσυντήρηση και διαίωσή του.¹⁸

Ό Touraine λέει: «Τό κίνημα του Μαΐου δέν είναι παρά μία άρχή». Δέν εκπληρώνει όλα τά χαρακτηριστικά του κοινωνικού κινήματος, όπως τό θέλει ό Touraine, αλλά είναι ό προάγγελος τέτοιων κινήμάτων. Ό άποκαλυπτικός του χαρακτήρας είναι επίσης σημαντικός: φέρνει στην επιφάνεια ό,τι παρέμενε χωρίς έκφραση μέσα στη γαλλική κοινωνία, ό,τι του άρνούντουσαν τήν ύπαρξη. Χαρακτηριστικά λέγει ότι «έκανε τήν κοινωνία νά τιναχτεί σάν μία τηγανίτα, που μās δείχνει τήν άλλη της όψη».¹⁹ Πέρα από ένα κοινωνικό κίνημα, τό κίνημα του Μαΐου είναι ένας ουτοπικός κομμουνισμός, ένα κίνημα καθαρής δημιουργίας, μās βιωμένης ουτοπίας. Είναι ή μη πραγματοποιήσιμη επανάσταση, που δέν προσπάθησε νά επιβάλει μία άντικοινωνία, αλλά τήν έζησε στο δρόμο, πίσω από τά όδοφράγματα. Χωρίς πολιτικό πρόγραμμα κάνει τήν κοινωνία νά «κλατάρει». Άποκαλύπτει τίς άντιφάσεις της, τόν παραλογισμό της, τήν κρίση της. «Διέλυσε τήν αυταπάρη μās κοινωνίας, που ή εύημερία και ή οικονομική ανάπτυξη τή συμφιλίωση με τόν έαυτό της, άντικατέστησε τή χίμαιρα του κοινωνικού άγαθού και τής κοινωνικής όρθολογικότητας με τήν ύπενθύμιση τών άντιφάσεων και τών άγώνων τής κοινωνίας».²⁰

β. πρός μία μετα-βιομηχανική κοινωνία

Η μετα-βιομηχανική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τόν καινούργιο τύπο κοινωνικών συγκρούσεων που τή διεύουν και τόν καινούργιο τύπο κοινωνικών τάξεων που άντιστοιχούν σ' αυτήν. Τό κίνημα

του Μαΐου εισήγαγε ένα καινούργιο τύπο συγκρούσεων, διαμέσου τών όποιών καινούργιες τάξεις άρχισαν νά διαμορφώνονται και νά άντικαθιστούν τίς παλαιές, που τείνουν νά χάσουν τή ζωτικότητα και τό χαρακτήρα τους σάν κοινωνικές τάξεις.

Όσον άφορά τήν έργατική τάξη, ό Touraine, σάν κοινωνιολόγος της έργασίας που έχει κάνει έρευνες στη βιομηχανία, είχε τήν ευκαιρία νά παρακολουθήσει από κοντά τίς μεταβολές που ύπέστη ή έργατική τάξη, τή μεταόπτηση τών επιδιώξεων και τών διεκδικήσεων της.

Άλλά και ή θέση τών καπιταλιστών μέσα στην κοινωνία δέν παρέμεινε άμετάβλητη: οι καπιταλιστές δέν διαδραματίζουν πιά πρωταρχικό ρόλο μέσα στη σύγχρονη κοινωνία. Η κατοχή τών μέσων παραγωγής δέν άποτελεί πιά κριτήριο καθοριστικό. Τή θέση τους κατέλαβαν οι τεχνοκράτες, οι καινούργιοι κάτοχοι μās εξουσίας, που δέν είναι αυτή τή φορά συνδεδεμένη με τά υλικά μέσα της παραγωγής. *Κεφάλαιο και έξουσία άποφάσεων διαχωρίστηκαν*. Η κυριαρχία δέν έκφράζεται τώρα με τήν έκμετάλλευση, αλλά με τήν άποστέρηση της δυνατότητας λήψεως άποφάσεων και αυτοπροσδιορισμού τής προσωπικής και τής κοινωνικής ζωής.²¹

Μέ τή μεταβολή του ρόλου τους μέσα στη βιομηχανία οι έργάτες έχασαν τήν επαναστατική τους όρμη. Δέν προσπαθούν πιά νά καταλάβουν τήν έξουσία, ούτε και νά αλλάξουν τήν κοινωνία. Οι διεκδικήσεις τους άφορούν θέματα μισθοδοσίας και οι επιδιώξεις τους είναι φύσης καθαρά έπαγγελματικής. Είναι ένσωματωμένοι μέσα στο καθεστώς και έκφράζουν περισσότερο μία επιθυμία άλλαγής θέσης μέσα στα πλαίσια της δουλειάς τους, παρά μία άμφισβήτηση μεγαλύτερου βεληνεκούς.²²

Ό συνδικαλισμός άλλαξε επίσης λειτουργία. Έγγράφεται όλο και περισσότερο μέσα στο σύστημα τών πολιτικών άποφάσεων, γίνεται μία δύναμη άνάμεσα σε άλλες και συμβάλλει τελικά στη θεσμοποίηση των συγκρούσεων και στην ένσωμάτωσή.²³

Κάτω από τίς συνθήκες αυτές οι έργάτες δέν μπορούν νά θεωρηθούν πιά σάν τήν τάξη που είναι άντικείμενο υλικής έκμετάλλευσης, ούτε καν είναι δυνατό τώρα νά θεωρηθούν στην ουσία ό,τι άποτελούν μία ξεχωριστή τάξη. Ό,τιδήποτε συνιστούσε τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, που τους ξεχώριζε σάν κοινωνική τάξη, τείνει σήμερα νά έξλειφθει.²⁴ Σε τί άλληθια διαφέρουν σήμερα οι έργάτες από κείνους που δικαιολογημένα ονομάζονται καινούργιοι προλετάριοι, από τους κατώτερους δηλαδή ύπαλ-

17. Όπου παρ., σελ. 177-178.

18. Όπου παρ., σελ. 74-79.

19. Όπου παρ., σελ. 279.

20. Όπου παρ., σελ. 13.

21. *La société post-industrielle*, σελ. 9-15, 103.

22. *Pour la sociologie*, σελ. 142-148. Βλέπε επίσης και στο *La société post-industrielle*, σελ. 56-59.

23. *Pour la sociologie*, σελ. 149-156.

24. *La société post-industrielle*, σελ. 44-45.

λήλους γραφείου, πού ἡ δουλειά τους, παρόλον ὅτι δέν εἶναι χειρωνακτική, εἶναι τό ἴδιο ἐπαναληπτική καί μονότονη μέ ἐκεῖνη τοῦ ἐργάτη καί πού ὁ μισθός τους εἶναι συχνά κατώτερος τῶν ἐργατῶν;²⁵

Ἡ καινούργια λοιπόν τάξη τῶν κυριαρχουμένων δέν μπορεῖ νά περιορισθεῖ στήν παλαιά τάξη τῶν ἐκμεταλλεμένων· ὁ τύπος τῆς ἐπιβολῆς τῆς μιᾶς τάξης πάνω στήν ἄλλη εἶναι διαφορετικός, καί τό φάσμα τῶν ἀνθρώπων πού ὑφίστανται τήν κυριαρχία καλύπτει τώρα πολλές κατηγορίες. Αὐτή ὅμως ἡ κυριαρχούμενη τάξη ἀποτελεῖ συγχρόνως καί μιᾶ ἀμφισβητούσα τάξη; Σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Marx, ἦσαν οἱ πῶ ἀλλοτριωμένοι πού ἀποτελοῦσαν τή δύναμη τῆς ἀντίστασης. Στή θεωρία, γιά τίς κοινωνικές τάξεις τοῦ Touraine, εἶναι οἱ λιγότερο ἀλλοτριωμένοι ἀπό τοὺς κυριαρχουμένους πού ἀμφισβητοῦν καί διεκδικοῦν τή συμμετοχή. Οἱ πῶ ἀλλοτριωμένοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν ἐσωτερικοποιήσει τίς νόρμες καί τίς ἀξίες πού τοὺς ἐπιβάλλονται, καί πού, συνεπῶς, δέν προσφέρονται γιά μιᾶ κριτική στάση. Οἱ διεκδικήσεις τους ἐγγράφονται μέσα σ' αὐτό πού προβλέπει τό σύστημα.²⁶

Οἱ ἐργάτες λοιπόν δέν μπορούν νά ἀποτελέσουν τήν ἐπαναστατική τάξη. Τή δύναμη ἀμφισβητούσα κατηγορία ἀποτελοῦν τώρα ἐκεῖνοι πού ἀπό τή φύση τῆς δουλειᾶς τους βρίσκονται κοντά στά κέντρα ἀποφάσεων, στεροῦνται, ὅμως, συγχρόνως τῆς ἐξουσίας ἀποφάσεων· ἐκεῖνοι πού ἔχουν καί τά μέσα καί τή μόρφωση γιά νά ἀναπτύξουν μιᾶ κριτική γνώμη. Ἀπό αὐτή τήν κατηγορία ἀσκεῖται στήν κοινωνία μας ἡ ἀντίσταση στήν κυριαρχία καί στρατολογοῦνται τά μέλη γιά τά κοινωνικά κινήματα, ἕνα ἀπό τά ὁποῖα, τό σημαντικότερο, εἶναι καί οἱ ταξικοί ἀγῶνες. Κοινωνικά κινήματα μπορεῖ νά ἐκδηλωθοῦν σέ κάθε τομέα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί ὄχι μόνο σέ ἐκεῖνον πού παραδοσιακά ὀνομάζεται πολιτικός τομέας. Σκοπός τους δέν εἶναι ἡ κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀλλά ἡ συμμετοχή στόν προσδιορισμό τῶν προσανατολισμῶν.²⁷

Οἱ τάξεις ὅμως τοῦ Touraine δέν διαφέρουν ἀπό κείνες τοῦ Marx μόνο ὡς πρὸς τό ποιούς περιλαμβάνουν καί ποῖο εἶναι τό κριτήριο διαχωρισμοῦ τους: ὑπάρχει καί μιᾶ βαθύτερη διαφορά ὡς πρὸς τό τί εἶδους ἔννοιες εἶναι. Οἱ τάξεις τοῦ Marx εἶναι ἐμπειρικές ἔννοιες, ἀναφερόμενες σέ συγκεκριμένες ομάδες. Ἀντίθετα, οἱ τάξεις τοῦ Touraine εἶναι ἀναλυτικές ἔννοιες. Ἡ κυριαρχούμενη τάξη δέν ἀντιστοιχεῖ στόν Touraine σέ μιᾶ ἀσθηρά καθορισμένη ομάδα. Πρόκειται μάλλον γιά μιᾶ κατάσταση κυριαρχίας, στήν ὁποία συμμετέχουν ὅλοι, περισσότερο ἢ λιγότερο.²⁸ Ἔτσι, ὁ Touraine δέν μιλά

γιά μιᾶ πραγματική τάξη, ἀλλά γιά μιᾶ ἔννοια τάξης πού εἶναι ἀναλυτική. Ἡ κυριαρχούσα τάξη εἶναι ἀκόμα πῶ ἀπροσδιόριστη καί πῶ ἀκαθόριστη. Ὁ Touraine προτιμᾷ νά μιλάει γιά τεχνοκρατία παρά γιά τεχνοκράτες, καί αὐτό γιὰτί πρόκειται περισσότερο γιά ἕνα τύπο κυριαρχίας πού ἀσκεῖται ἀπό τοὺς διάφορους μηχανισμούς, παρά γιά ἀνθρώπους πού σάν πρόσωπα κυριαρχοῦν πάνω σέ ἄλλους ἀνθρώπους. Αὐτή ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, μέ τή χειραγώγηση τῶν πολιτῶν πρὸς ὄφελος τῶν μεγάλων τεχνοκρατικῶν μηχανισμῶν, πού βάζουν σάν σκοπό τους τή δική τους ἀνάπτυξη καί τήν αὔξηση τῆς δυνάμεις τους σέ βάρος τῶν ὑπηρεθόντων πού προσφέρουν καί πού ἀποτελοῦν θεωρητικά τό λόγο ὑπαρξῆς τους. Ἡ τεχνοκρατία δημιουργεῖ ἕνα περιβάλλον γιά τό σύγχρονο ἀνθρώπο καί μιᾶ τάξη κυριαρχη, καθόσο προσδίδει καί καθορίζει πῶς οἱ προσανατολισμοί τῆς κοινωνίας πρέπει νά στρέφονται πρὸς τήν ἐπιδίωξη τῆς αὔξησης, ταυτίζει δέ τήν κοινωνική πρόοδο μέ αὐτή τήν αὔξηση. Οἱ τεχνοκράτες δέν εἶναι τεχνικοί, ἀλλά ἰθύνοντες τῆς κρατικῆς διοίκησης ἢ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Ἡ ἰδεολογία τῶν τεχνοκρατῶν εἶναι ἐκεῖνη τῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους, τοῦ κόμματος πού ἔχει τήν ἐξουσία, τῆς οικονομίας. Ἡ ἠθική τους εἶναι ἐκεῖνη τῆς ἀποπροσωποποίησης.²⁹

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

α. ἀπό τή μεταφυσική θεώρηση πρὸς τήν κοινωνιολογική ἐρμηνεία τῆς κοινωνίας

Ἀνέκαθεν οἱ κοινωνίες στοχαστήκαν πάνω στή φύση τους καί θέλησαν νά ἐρμηνεύσουν τόν ἑαυτό τους Πάντα ὅμως ἀναζητοῦσαν μιᾶ ἐρμηνεία ἀπό τό χώρο τοῦ ὑπερβατικού. Ἡ διάλυση τῆς μαγείας (désenchantement, Entzauberung) τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία μιλάει ὁ Max Weber, πραγματοποιεῖται ὅσο οἱ κοινωνίες συσσωρεύουν τά μέσα, μέ τά ὁποῖα μπορούν νά ἐπέμβουν πάνω στόν ἑαυτό τους; μέσα οικονομικά, μέσα τεχνικά, γνώσεις.

Ὁ δρόμος γιά μιᾶ κοινωνιολογική ἐρμηνεία τῆς κοινωνίας διανοίγεται μέ τή βιομηχανική ἐπανάσταση. Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση δημιούργησε τίς ἀπαραίτητες ἐκείνες προϋποθέσεις, πού ἐξασφάλισαν στήν κοινωνία τή δυνατότητα μιᾶς αὐτοεπέμβασης πάνω στόν ἑαυτό της, πράγμα πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή μετάθεση τοῦ κέντρου βάρους ἀπό τοὺς ὑπερβατικούς μετα-κοινωνικούς ἐγγυητές τῆς κοινωνικῆς τάξης σά πρακτικά ἐμπειρικά θέματα. Αὐτό ὅμως δέν ἦταν παρά τό πρῶτο βῆμα. Γιὰ τή βιομηχανική κοινωνία, ὅπως τότε διαμορ-

25. Ὅπου παρ., σελ. 82-83.

26. Ὅπου παρ., σελ. 15-16.

27. *Production de la société*, σελ. 37. Ὁμοίως καί *La société invisible*, σελ. 56-59.

28. *La société post-industrielle*, σελ. 103.

29. Ὅπου παρ., σελ. 68-72.

φωνόταν, δεν εμφανίζεται ακόμα σάν δράστης της ίδιας της μεταμόρφωσής της: επικαλείται την ελευθερή επιχείρηση, την αγορά και τούς νόμους της, ενα άορατο χέρι, που θυμίζει Θεό ή ανώτατο άρχοντα. Άκόμα και αυτοί που άποκηρύσσουν τό καπιταλιστικό κέρδος αισθάνονται την ανάγκη να επικαλεσθούν μιά άλλη δύναμη, την εργασία, σάν δημιουργική ενέργεια, ή πρόδος της όποίας έρχεται σέ αντίφαση με τήν κυριαρχία της άστικής τάξης. Γι' αυτό και ή βιομηχανική κοινωνία βοηθάει στήν ανάπτυξη της οικονομικής άναλυσης κυρίως, ενώ για τήν ανάπτυξη της κοινωνιολογίας ήσαν άπαραίτητες οι διαδικασίες έκεινες, τίς όποιες ό Touraine όνομάζει «κινητοποίηση τών κοινωνικών άποθεμάτων». Αυτό σημαίνει ότι τό θέμα δέν είναι πιά ή ύποταξη σέ νομοτελειακές οικονομικές διαδικασίες, αλλά ή κινητοποίηση και ή ενεργοποίηση με στόχο τή συμμετοχή στίς αποφάσεις, οι όποιες καθορίζουν τήν πορεία και τό κοινωνικό πλαίσιο.³⁰

Η κοινωνιολογία κάνει τήν εμφάνισή της με ή μαρξιστική σκέψη και τό λειτουργισμό. Τόν τελευταίο χαρακτηρίζει ό Touraine σάν τόν «προθάλαμο» της κοινωνιολογίας. Ό λειτουργισμός άποτελεί συγχρόνως τήν πρώτη μεγάλη σχολή της κοινωνιολογίας και τήν τελευταία αντίσταση της κοινωνικής σκέψης στήν άνοδο της κοινωνιολογίας.³¹ Έμφανίζεται όταν ή κοινωνία άποδεσμεύεται από τή μετα-κοινωνική έρμηνεία της τάξης, πού αντιπροσωπεύεται από τό Θεό, τόν Άνθρωπο ή τήν Ίστορία, αλλά σέ μιά στιγμή, κατά τήν όποια τό θέμα της τάξης δέν έχει ακόμα ξεπεραστεί και παραμένει μέσα στήν αντίληψη πού έχει ή κοινωνία για τόν εαυτό της. Ό λειτουργισμός έγγράφεται στό ρεζμα αυτό και συμβάλλει σ' αυτή τήν κατεύθυνση: ή κοινωνία γίνεται ύποκειμένο με δικές της ανάγκες και έπιταγές. Όλα μετριούνται τώρα σέ σχέση με τήν κοινωνία, γι' αυτό και έχουμε επικάτληση του λειτουργικού, τών ένωσωματωμένου, του συνεχούς.

Ό Μαρξισμός, σάν σκέψη έξελιξιαρχική, τοποθετεί τό νόημα της κοινωνίας έξω από αυτήν. Τό ιστορικό στόχαιο είναι έντονο σ' αυτόν: ή ιστορία μεταμορφώνεται σέ αυτόνομη δύναμη, σ' ένα μετακοινωνικό έγγυητή. Η μαρξιστική διάκριση σέ ύποδομή και έποικοδομή δίνει και στήν οικονομία ένα χαρακτηρισμό μετα-κοινωνικό. Ό Touraine προσπαθεί νά δείξει ότι πολλά στοιχεία του μαρξισμού άνήκουν σέ μιά προκοινωνιολογική σκέψη, συγχρόνως όμως δέχεται ότι ή άνάλυση πού κάνει ό Μάρξ στή βιομηχανική κοινωνία με βάση τίς κοινωνικές τάξεις είναι ό τύπος άναλυσης πού ταιριάζει στήν κοινωνία αυτή. Έπίσης ό Touraine χρησιμοποιεί πολλές μαρξιστικές έννοιες, όπως είδαμε

όταν περιγράψαμε τή μετα-βιομηχανική κοινωνία, άφου πρώτα τίς προσαρμόσει στήν καινούργια πραγματικότητα πού βρίσκεται έν τώ γίνεσθαι. Όπως ό ίδιος λέγει, στήν *Παραγωγή της κοινωνίας* επιχειρεί μιά άνάλυση της σημερινής κοινωνίας αντίστοιχη με εκείνη πού έκανε ό Μάρξ για τή βιομηχανική κοινωνία.³² Αναγνωρίζει άκόμη ό Touraine ότι ή μαρξιστική σκέψη περιλαμβάνει τίς θεμελιώδεις άρχές της κοινωνιολογικής άναλυσης: ό μαρξισμός άποκάλυψε τήν ιδεολογική έπηρεα της κυρίαρχης τάξης πάνω στήν κοινωνία, έδωσε μιά είκόνα της κοινωνίας σάν πεδίου συγκρούσεων, απέδωσε πρωταρχική σημασία στά κοινωνικά κινήματα.³³

Γιά πρώτη φορά στή μετα-βιομηχανική κοινωνία έξαλειφονται όλοκληρωτικά οι μετα-κοινωνικοί έγγυητές διότι μόνο τώρα ή κοινωνία καθορθώνει νά θεωρήσει τόν εαυτό της σάν δικό της έργο, σάν άποτέλεσμα της δράσης της. Οι κοινωνικοί δράστες έχουν συνείδηση τών μέσων πού διαθέτουν για νά παρέμβουν πάνω στή λειτουργία της κοινωνίας, νά κατευθύνουν τήν κοινωνική άλλαγή, νά διαπλάσουν τό περιβάλλον τους. Η κοινωνία βγαίνει από τήν ιστορία, για νά τοποθετήσει τήν ιστορικότητα στό κέντρο της.³⁴

Ό,τι λοιπόν για τούς άλλους γίνεται αισθητό σάν κρίση της κοινωνιολογίας, για τόν Touraine άποτελεί ένδειξη για τή γέννησή της. «Οί πόνοι της κοινωνιολογίας δέν είναι πόνοι της άγωνίας της, αλλά της γέννησής της».³⁵ Η κοινωνιολογία σάν τρόπος γνώσεως αντίστοιχέ στή μετα-βιομηχανική κοινωνία και δέν μπορεί ν' αναπτυχθεί πλήρως παρά μόνο σ' αυτή. Η άκτιοναλιστική άνάλυση του Touraine είναι μιά προσπάθεια νά τεθούν τά θεμέλια της διαμόρφωσης μίας καινούργιας κοινωνιολογίας, πού θά είναι ίκανή ν' ανταποκριθεί στίς άπαιτήσεις μίας καινούργιας κοινωνικής ρύθμισης και μιάς καινούργιας πνευματικής σύλληψης του κόσμου.

β. τό άντικείμενο της κοινωνιολογίας και ό ρόλος του κοινωνιολόγου

Τό άντικείμενο της κοινωνιολογίας προσδιορίζεται από δύο παράγοντες: ό ένας είναι τά όρια πού μπαινουν στή γνώση του κοινωνικού και ό δεύτερος τά γνωστικά ένδιαφέροντα μιάς κοινωνιολογικής κατεύθυνσης.

Ό Touraine λέγει ότι ή κοινωνιολογία δέν μπορεί νά έχει σάν άντικείμενο τήν άμεση και πλήρη γνώση της εμπειρικής πραγματικότητας και τών

32. *Production de la société*, σελ. 186.

33. Όπου παρ., σελ. 186. Όμοίως και *La société invisible*, σελ. 42-43, 77.

34. *Production de la société*, σελ. 35.

35. Όπου παρ., σελ. 67.

30. *Production de la société*, σελ. 62.

31. *Pour la sociologie*, σελ. 220.

κοινωνικῶν φαινομένων. Καί αὐτό γιατί μιά τέτοια γνώση εἶναι ἀδύνατη. Ὁ κοινωνικός χώρος εἶναι τόσο πολύπλοκος καί ὄσα συμβαίνουν σ' αὐτόν τόσο ἀλληλεπένδετα, ὥστε καί τό πιό ἄλογο φαινόμενο νά μήν μπορεῖ νά μελετηθεῖ στήν πληρότητά του: «Ἀναλύοντας ὅποιοδήποτε συγκεκριμένο γεγονός, ὁσοδήποτε ἀσημαντο κι ἄν εἶναι τοῦτο, εἴμαστε πάντα ὑποχρεωμένοι νά ἀνατρέχουμε σέ μιά ἀτέρμονη σειρά προσυμβάντων καί συνθηκῶν, ἔτσι ὥστε σέ κάθε στιγμή νά εἶναι μπροστά μας ὁλόκληρη ἡ παγκόσμια ἱστορία, πράγμα πού σημαίνει ὅτι τά πάντα βρίσκονται μέσα στά πάντα».³⁶

Οὔτε ὅμως καί τό «κοινωνικό γεγονός» μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας. Ὁ,τιδήποτε μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ μέσα στόν κοινωνικό χώρο εἶναι σύνολο ἐρμηγνῶν, ἰδεολογίας, ἐλεγχόμενης συμπεριφοράς. Τό ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας, λοιπόν, ὀρίζεται πρῶτ' ἄπ' ὅλα σάν μιά πράξη ριζικής κριτικῆς καί ἀρνήσεως νά γίνεῖ πιστευτό ὁ,τιδήποτε λέγεται γιά τά κοινωνικά γεγονότα. Αὐτό ἀναγκάζει τόν κοινωνιολόγο νά μήν δέχεται σάν ἀντικείμενο τῆς μελέτης του ὁ,τι «συναντᾶ» μέσα στόν κοινωνικό χώρο, ἀλλά νά ἀναζητᾶται τά «κοινωνιολογικά γεγονότα» πού βρίσκονται μέσα στά κοινωνικά γεγονότα.³⁷

Τήν ἀκτισοναλιστική κοινωνιολογία ἐνδιαφέρει ἡ συμπεριφορά καί ἡ δράση. Ἔτσι, ὁ Touraine ὀρίζει σάν ἀντικείμενό της τίς «κοινωνικές σχέσεις». Κοινωνικές σχέσεις ὑπάρχουν, ὅταν ἔχουμε δύο κοινωνικούς δράστες πού δροῦν ἐνδοσυστηματικά σέ ἀναφορά μέ κάτι πού εἶναι κοινό καί γιά τοὺς δύο καί συνιστᾶ τήν ἐνότητά τους. Οἱ κοινωνικές σχέσεις εἶναι κοινωνιολογικά γεγονότα, γιατί δέν συμπίπτουν ποτέ πλήρως μέ μιά κατάσταση ἢ συμπεριφορά πού μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ. Εἶναι ἐννοιοκατασκευές, πού συνθέτονται γιά τοὺς σκοπούς τῆς ἀνάλυσης.³⁸ Ἐχουμε κοινωνικές σχέσεις διαφόρων τύπων, ἀνάλογα μέ τό ἐπίπεδο ἀνάλυσης πού ἀντιστοιχοῦν. Γιά τήν κοινωνιολογία τῆς δράσεως σημαντικότερες εἶναι οἱ σχέσεις ἀντίθεσης: τά κοινωνικά κινήματα καί οἱ κοινωνικές τάξεις.

Ὁ κοινωνιολόγος δέν ἀνήκει στους κοινωνικούς δράστες, γιατί δέν μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ μίαν ἄποψη, δεδομένου ὅτι κάθε τοποθετήση ἔχει ἰδεολογική βάση. Ὁ κοινωνιολόγος ὅμως δέν εἶναι οὔτε ἕνας ἀμέτοχος μελετητής: μελετώντας τοὺς κοινωνικούς δράστες ἀποσαφηνίζει τή δράση τους καί καθιστᾶ φανερῆ τή σημασία τῆς στοῦ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας. Αὐτό ἔχει ἐπιπτώσεις στήν περαιτέρω συμπεριφορά τους. Κυρίως, ὅταν πρόκειται γιά κοινωνικά κινήματα καί ταξικές συγκρούσεις, μπο-

ροῦμε νά ἀναφερθοῦν στό ἀκόλουθο θεωρητικό σχῆμα: ὁ κοινωνιολόγος κάνει μιά πρώτη ἀνάλυση, πού χρησιμοποιεῖται ἀπό τοὺς κοινωνικούς δράστες γιά νά ἐπαναπροσδιορίσουν τή θέση τους καί νά δώσουν νέα κατευθύνση στή δράση τους. Ὁ κοινωνιολόγος κάνει τότε τήν ἀνάλυση τῆς καινούργιας κατάστασης πού διαμορφώνεται. Οἱ κοινωνικοί δράστες χρησιμοποιοῦν πάλι τήν ἀνάλυση τοῦ κοινωνιολόγου, ὁ ὁποῖος θά ἀντιμετωπίσει τήν ἀνάγκη μιάς καινούργιας ἀνάλυσης. Ἡ διαδικασία αὐτή συνεχίζεται ἐπ' ἀόριστο.

Ἡ συνεργασία αὐτή τοῦ κοινωνιολόγου δέν σημαίνει ἀνάμιξη καί ταύτισή του μέ τοὺς κοινωνικούς δράστες: εἶναι μόνο μιά «παρέμβαση», τήν ὁποία ὁ Touraine περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Ὁ κοινωνιολόγος δέν εἶναι ὁ θεατής πού παρακολουθεῖ τοὺς ὁρῶντες» νά παίζουν ἕνα ἔργο. Συμβάλλει στήν ἀποκάλυψη τοῦ ἔργου πού θά γραφεῖ κάποια μέρα, ἐπειδή θά ἔχει πρῶτα παίχτει. Ἀκόμα καλύτερα, δουλεύει μαζί μέ τοὺς δρῶντες, γιά νά μάθουν ἀπό κοινού νά ἀναγνωρίζουν τά δρώμενα».³⁹

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ἡ κοινωνιολογική ἀνάλυση

Στήν *Παραγωγή τῆς κοινωνίας* ὁ Touraine ἐπεξεργάζεται μιά κοινωνιολογική ἀνάλυση, πού προορίζεται γιά μιά μακροκοινωνιολογική κυρίως μελέτη τῆς κοινωνίας, διαμέσου τῆς ὁποίας προχωρεῖ στήν ἀνάλυση πιό συγκεκριμένων μορφῶν. Ἡ ἀνάλυση αὐτή εἶναι συγχρονική, δηλαδή, κατά τή διατύπωση τοῦ Touraine, ἐφαρμόζεται σέ μιά κοινωνία, ὅσον καιροῦ οἱ κύριοι κοινωνικοὶ δράστες δέν ἀντικαθίστανται. Ἡ ἀκτισοναλιστική κοινωνιολογία δέν εἶναι κατάλληλη γιά τή μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, δηλαδή τῆς μετάβασης ἀπό μιά κοινωνία σέ ἄλλη. Γι' αὐτό στά βιβλία τοῦ Touraine ἀφιερώνεται πολύ λίγος χώρος στό θέμα αὐτό.

Αὐτό τό σύστημα κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης ἀποτελεῖται ἀπό ἐννοιοκατασκευές. Οἱ τρεῖς βασικές ἐννοιες πού περιλαμβάνει εἶναι ἡ ἱστορικότητα, τό σύστημα ἱστορικῆς δράσεως καί οἱ κοινωνικές τάξεις. Ἡ ἀνάλυση γίνεταί σέ τρία ἐπίπεδα, στά ὁποία χωρίζεται ἀναλυτικά ἡ κοινωνία: τό ἐπίπεδο τῆς ἱστορικότητας, τό ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν καί τό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἡ ἱστορικότητα κυριαρχεῖ πάνω στά ἄλλα δύο ἐπίπεδα, πού ἀποτελοῦν οὐσιαστικά τήν ἐκφρασή της. Ἡ μετάβαση ἀπό τήν ἱστορικότητα στήν κοινωνιολο-

36. *Sociologie de l'action*, σελ. 30.

37. *Pour la sociologie*, σελ. 25-26.

38. Ὅπου παρ., σελ. 30 ἐξ. Ὁμοίως καί *Production de la société*, σελ. 15.

39. *Pour la sociologie*, σελ. 74.

κή πρακτική και ὀργάνωση προσδιορίζεται ἀπό τό σύστημα ἱστορικής δράσης.

Ἱστορικότητα καί κοινωνικές τάξεις. Ἡ ἱστορικότητα εἶναι ἡ βασική ἔννοια τῆς ἀκτισιοναλιστικῆς ἀνάλυσης. Ἐκφράζει τήν ἱκανότητα τῆς κοινωνίας νά παράγεται, νά μεταμορφώνεται, μέ τήν πιό ριζοσπαστική ἔννοια τοῦ δρου: μεταβάλλοντας τοὺς κανόνες πού τῆ διέπουν, διαμορφώνοντας τὸ ἴδιο τῆς τό ἱστορικό καί κοινωνικό περιβάλλον. Ἡ ἀναφορά ὁμως στή δράση τῆς κοινωνίας πάνω στόν ἑαυτό τῆς μπορεί νά δημιουργήσει σύγχυση, σχετικά μέ τό ποιός εἶναι αὐτός πού δρᾷ. Ἡ ἱστορικότητα προϋποθέτει τοὺς φορεῖς τῆς, πού εἶναι οἱ κοινωνικές τάξεις. Στό διαχωρισμό αὐτό τῆς κοινωνίας σέ δύο ἀντιτιθέμενες κοινωνικές τάξεις ὀφείλεται ἡ ἰδιότητα τῆς νά εἶναι συγχρόνως ἑνιαία καί δυαδική. Ἔτσι, ἐρμηνεύεται καί τό γεγονός ὅτι μπορεί νά δρᾷ ἐπάνω τῆς. Οἱ προϋποθέσεις καί συγχρόνως τά μέσα, μέ τά ὅποια κατορθώνει ἡ κοινωνία αὐτή τήν αὐτο-δράση καί αὐτοεπέμβαση, εἶναι τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού συνθέτουν τήν ἱστορικότητα, δηλαδή ἡ συσσώρευση, ὁ τρόπος γνώσης καί τό πολιτισμικό μοντέλλο.⁴⁰

Συσσώρευση εἶναι ἡ ἀφαίρεση ἑνός τμήματος τῆς παραγωγῆς ἀπό τήν κατανάλωση, γιά νά ἐπενδυθεῖ πάλι σέ ἔργα ἢ στήν παραγωγή. Μέ τή συσσώρευση ἐξασφαλίζουμε στόν ὀλικό τομέα τό ἐργαλεῖο μέ τό ὅποιο θά ξεπεραστεῖ ἡ κοινωνία ἀπό τόν ἑαυτό τῆς. Ὁ τρόπος συσσώρευσης, δηλαδή ὁ τύπος παραγωγικῆς ἐπένδυσης, ἀποτελεῖ τήν οικονομική βάση τῆς ἱστορικότητας καί προσδιορίζεται ἀπό τό πολιτισμικό μοντέλλο.⁴¹

Ὁ τρόπος γνώσης ἔχει δύο ὄψεις: ἡ μιά ἀντιστοιχεῖ στό σύνολο τῶν τεχνικῶν μέσων πού διαθέτει μιά κοινωνία, ἡ ἄλλη στήν ἱκανότητα τῆς κοινωνίας νά κατασκευάσει ἕνα σύνολο συμβόλων, διαμέσου τῶν ὁποῶν μπορεί νά γνωρίσει τόν ἑαυτό τῆς, τό φυσικό καί τόν κοινωνικό κόσμο. Ἡ γνώση πού ἡ κοινωνία διαθέτει γιά τόν ἑαυτό τῆς εἶναι ἀπαραίτητη, γιά νά μπορεί νά «κρατάει ἀπόσταση» σέ σχέση μέ τή λειτουργία τῆς.⁴²

Τό πολιτισμικό μοντέλλο εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς δημιουργικότητας πού ἔχει μιά κοινωνία, ὅπως ἐπίσης καί ὁ τρόπος, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ κοινωνία αὐτή ἀντιλαμβάνεται τήν ἱκανότητα πού ἔχει γιά δράση πάνω στόν ἑαυτό τῆς. Τό πολιτισμικό μοντέλλο προσδιορίζει ἀπευθείας τό σχηματισμό ἑνός συστημῶς ἱστορικής δράσης, προσδιορίζει δηλαδή τοὺς προσανατολισμούς τῆς κοινωνίας. Εἶναι, ἐπομένως, τό συνθετικό πού ἐκφράζει καλύτερα τήν ἱστορικότητα. Ἡ συσσώρευση καί ὁ τρόπος

γνώσης ἐξαρτῶνται ἀπό τό πολιτισμικό μοντέλλο, ἀλλά καί αὐτό μέ τή σειρά του ἐπηρεάζεται ἀπό τά ἄλλα συνθετικά.⁴³

Ἡ συσσώρευση, ὁ τρόπος γνώσης καί τό πολιτισμικό μοντέλλο μῆς κοινωνίας διοικῶνται ἀπό τήν κυρίαρχη τάξη τῆς κοινωνίας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νά ταυτισθεῖ μέ τήν ἱστορικότητα. Ἡ προσπάθεια τῆς αὐτῆ συσταῖ μιά ἰδεολογική ταύτιση τῶν ταξικῶν τῆς συμπερόντων μέ τήν ἱστορικότητα. Ἡ κυριαρχούμενη τάξη ἀμφισβητεῖ τήν ἐξουσία τῆς κυρίαρχης τάξης καί ἀντιστέκεται. Ἡ σύγκρουση τῶν τάξεων πού ἐπέρχεται ἔχει σάν ἀντικείμενο τόν προσδιορισμό τῶν προσανατολισμῶν τῆς κοινωνίας. Αὐτά πού κάθε φορά προκύπτουν σάν προσανατολισμοί τῆς κοινωνίας εἶναι λοιπόν τό ἀποτέλεσμα μῆς διαμάχης καί δέν ἐκφράζουν ποτέ ἕνα μόνο κοινωνικό δράστη.⁴⁴

Τό σύστημα ἱστορικής δράσης. Τό σύστημα ἱστορικής δράσης (ΣΙΔ) μῆς μεταφέρει ἀπό τήν ἱστορικότητα σέ μορφές πύο συγκεκριμένες. Τό ΣΙΔ ἀποτελεῖ τήν ἐπιβολή τῆς ἱστορικότητας πάνω στήν κοινωνική πρακτική. Εἶναι ἕνα σύνολο προσανατολισμῶν, πού ἀπορρέουν κυρίως ἀπό τό πολιτισμικό μοντέλλο καί προσδιορίζουν τήν κοινωνική πρακτική, δηλαδή τήν κοινωνική δράση στήν ὑπηρεσία τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου καί καθιστοῦν τήν κοινωνική πρακτική ἐνσάρκωση τῆς ἱστορικότητας τῆς κοινωνίας πού τά πλαισιώνει. Τό ΣΙΔ συνδέει, λοιπόν, τήν ἱστορικότητα μέ τήν λειτουργία. Δέν πρόκειται γιά μιά ὑλοποίηση τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου, «σάν νά συγκεκριμενοποιῶνται ἡ ἴδεια» μῆς κοινωνίας σέ διάφορες θεσμικές περιοχές: οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, κτλ. Συνδέει ἀντίθετα πράγματα καί συνεπῶς προσδιορίζεται ἀπό ἐντάσεις. Εἶναι συγχρόνως μηχανισμός ξεπεράσματος τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας καί προσδιορισμός τῆς». ⁴⁵ Τό σύστημα ἱστορικής δράσης, δηλαδή ἡ ἐπιβολή τῶν προσανατολισμῶν τῆς κοινωνίας πάνω στήν κοινωνική πρακτική, ἐκφράζεται μέ ζεύγη ἀντιθέσεων πού προσδιορίζουν τήν ἔνταση ἀνάμεσα στήν ἱστορικότητα καί τή λειτουργία. Τά τρία σημαντικότερα ζεύγη εἶναι: κίνηση-τάξη, προσανατολισμοί-ἀποθέματα, πολιτισμός-κοινωνία. Τά ζεύγη αὐτά ἀποτελοῦν τίς διαστάσεις τοῦ ΣΙΔ. Ὁ συνδυασμός τῶν διαστάσεων μῆς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε τή θέση τῶν στοιχείων τοῦ ΣΙΔ.

Τό ΣΙΔ εἶναι ἡ διαδικασία, κατά τήν ὁποία μιά κίνηση μετατρέπεται σέ τάξη. «Αὐτή ἡ τάξη εἶναι ἀδιαχωρίστη ἀπό τήν κίνηση, ἀλλά βρίσκεται σέ ἀντίθεση μαζί τῆς, ὅπως ἡ κατανόη ἢ ἡ κατανάλωση ἀντιτίθενται στήν παραγωγή, παρόλο ὅτι συν-

40. *Production de la société*, σελ. 10,11,26,81.

41. Ὅπου παρ., σελ. 29, 10, 26, 32.

42. Ὅπου παρ., σελ. 25-26, 28, 32.

43. Ὅπου παρ., σελ. 10, 26, 29,81.

44. Ὅπου παρ., σελ. 5, 30-31.

45. Ὅπου παρ., σελ. 6, 81, 83.

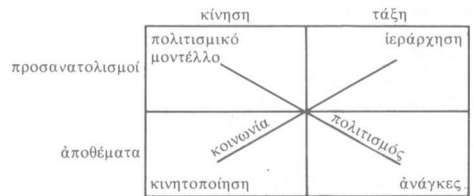
δέονται μαζί της.» «Ἡ ἱστορική δράση δέν εἶναι μέ κανένα τρόπο μιὰ καθαρή κίνηση ἀδιάκοπου ξεπεράσματος τῆς κοινωνικῆς τάξης. Ἐγκαθιστᾶ μιὰ κοινωνική τάξη.» «Ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στήν κίνηση καί τήν τάξη εἶναι, λοιπόν, ἔνταση τῶν δύο πλευρῶν τῆς ἱστορικότητας: ξεπέραςμα τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας καί θεμελίωση τῶν κατηγοριῶν τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς».⁴⁶

Ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στοὺς προσανατολισμοὺς καί τὰ κοινωνικά ἀποθέματα ὀφείλεται στήν ἀντίδραση καί τήν ἀδράνεια πού ἐκφράζουν τὰ τελευταῖα. Ἡ ἱστορικότητα καί, κυρίως, τό συνθετικό της τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου, δέν μποροῦν νά ὀδηγήσουν σέ ὀποιοσδήποτε προσανατολισμοὺς, καί, κυρίως, δέν μποροῦν ὅλοι οἱ προσανατολισμοί νά μεταφραστοῦν σέ κοινωνική πρακτική. Τὰ κοινωνικά ἀποθέματα διαγράφουν τὰ φυσικά καί κοινωνικά ὄρια πού ἐπιβάλλονται στή δράση. Τὰ πολιτισμικά μοντέλλα πού ἀντιστοιχοῦν στίς κοινωνίες τοῦ παρελθόντος ἔθεταν ἀπό μόνα τους περιορισμοὺς, γιατί ὁ ἄνθρωπος δέν θεωροῦσε τόν ἑαυτό του ἰκανό νά μεταβάλει τό κοινωνικό του περιβάλλον. Ἡ σύγχρονη κοινωνία, ἀπαλλαγμένη ἀπό τέτοιους περιορισμοὺς, ἐξακολουθεῖ νά δεσμευεῖται ἀπό τήν ἀντίσταση ἄλλων πηγῶν πού εἶναι: οἱ ἴδιες οἱ τεχνικές, οἱ βιολογικές συνθήκες τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δομὴ τῆς φύσης. Ὁ ἄνθρωπος δέν περιορίζεται μόνο σέ μιὰ γωνία μέσα στό οἰκοσύστημα: μπορεῖ νά ἐπέμβῃ πάνω στή φύση καί τήν κοινωνία, εἶναι δημιουργός, ἀλλά δέν εἶναι δημιουργός παντοδύναμος. Ἡ φύση ἐξακολουθεῖ νά ἀσκει τοὺς περιορισμοὺς τῆς πάνω στή κοινωνία καί τόν ἄνθρωπο.⁴⁷

Ἡ τρίτη σημαντική διάσταση εἶναι ἐκεῖνη τοῦ πολιτισμοῦ-κοινωνίας. Τό ζεύγος αὐτό δέν βρίσκεται σέ πραγματική ἀντίθεση, ἀλλά ἐκλαμβάνουμε τίς ἔννοιες αὐτές σάν ἀντιτιθέμενες, γιά νά ἐκφράσουμε τό ΣΙΔ. Θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι τό ΣΙΔ εἶναι ἕνα μοντέλλο κοινωνίας, πολιτισμῶς καί συγχρόνως κοινωνικῆς μορφῆς. Ἡ σχέση μεταξύ πολιτισμοῦ καί κοινωνίας καθορίζεται μέ βάση τή διασταύρωση τῶν δύο ἄλλων διαστάσεων.⁴⁸

Μέ βάση τό συνδυασμό τῶν τριῶν αὐτῶν διαστάσεων πού προσδιορίζονται ἀπό τὰ πῶ πάνω ἀναφερθέντα ζεύγη, μποροῦμε τώρα νά κατασκευάσουμε τό ΣΙΔ τοποθετώντας τὰ στοιχεῖα του στίς θέσεις πού τοὺς ἀντιστοιχοῦν. Τά στοιχεῖα τοῦ ΣΙΔ εἶναι τὰ ἑξῆς τέσσερα: ἡ κινητοποίηση, ἡ ἱεράρχηση, οἱ ἀνάγκες καί τό σημαντικότερο, ἕνα ἀπό τὰ συνθετικά τῆς ἱστορικότητας: τό πολιτισμικό μοντέλλο.

Τό σχῆμα πού προκύπτει εἶναι τό ἀκόλουθο:

Στό σχῆμα αὐτό τὰ τέσσερα στοιχεῖα εἶναι ἑτοι τοποθετημένα σέ σχέση μέ τίς διαστάσεις, πού καθένα ἀπό αὐτά ἔχει τήν ἴδια θέση μέ καθένα ἀπό τὰ ἄλλα τρία σχετικά σέ μιὰ διάσταση καί ἀντιτίθεται σ' αὐτά στίς δύο ἄλλες διαστάσεις. Τό πολιτισμικό μοντέλλο τοποθετεῖται ἀπό τήν πλευρά τῆς κίνησης καί ὄχι τῆς τάξης, τῶν προσανατολισμῶν καί ὄχι τῶν ἀποθεμάτων, τοῦ πολιτισμοῦ καί ὄχι τῆς κοινωνίας. Τό πολιτισμικό μοντέλλο πρέπει νά συμπληρωθεῖ ἀπό ἕνα στοιχεῖο, πού θέτει τὰ ἀποθέματα στήν ὑπηρεσία τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου. Αὐτό τό στοιχεῖο μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ κινητοποίηση. Ἡ κινητοποίηση αὐτή τῶν ἀποθεμάτων μᾶς μεταφέρει στήν πλευρά τῆς τάξης, τῆς κοινωνικῆς καί οικονομικῆς ὀργάνωσης. Ἐδῶ συναντοῦμε μιὰ ἱεράρχηση πού ἀντιστοιχεῖ στό πολιτισμικό μοντέλλο. Ἡ ἱεράρχηση αὐτή ἀναφέρεται στήν κατανομή τῶν ἀποθεμάτων. Οἱ ἀνάγκες βρίσκονται ἀπό τήν πλευρά τοῦ πολιτισμοῦ καί τήν πλευρά τῶν ἀποθεμάτων, καί εἶναι συμπληρωματικές τῆς ἱεράρχησης μέσα στό χώρο τῆς τάξης.⁴⁹

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφή ἀναφέρεται στή μετάβαση ἀπό τήν ἱστορικότητα στήν κοινωνική πρακτική. Ἡ ἀντίστροφη σχέση, δηλαδή ἀπό τήν κοινωνική πρακτική καί τή λειτουργία τῆς κοινωνίας πρὸς τήν ἱστορικότητα, ἀποτελεῖ τήν ἄλλη πλευρά τῆς πραγματικότητας, ἡ καλύτερα—ὅπως λέει ὁ Τουραινέ—ἡ ἱστορικότητα καί ἡ κοινωνική πρακτική βρίσκονται σέ μιὰ σχέση κυκλικότητας. Ἡ ἀνάλυση μέ βάση τήν ἀρχή τῆς κυκλικότητας εἶναι ἡ μόνη πού δέχεται τήν ἐνότητα τοῦ κοινωνικοῦ χώρου καί τήν ἴση σημασία ὄλων τῶν στοιχείων του. Ὁποιαδήποτε ἄλλη περιγραφή τῶν σχέσεων ὀδηγεῖ ὑποχρεωτικά στήν ἀνάδειξη κάποιου παράγοντα σάν σημαντικότερου, χρονικά πρότερου, γενεσιουργοῦ (πρβλ. τή μαρξιστική διάκριση ἀνάμεσα στήν ὑποδομὴ καί τήν ἐπικοδομῆ). Ὁ Τουραινέ θεωρεῖ τήν κυκλικότητα σάν τήν πῶ στοιχειώδη προϋπόθεση γιά τήν ὑπαρξὴ μιᾶς κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης: «μὴλις σπάσουμε αὐτόν τὸν κύκλο εἰσβάλλει ὁ ἰδεαλισμός».⁵⁰

46. Ὅπου παρ., σελ. 83-86.

47. Ὅπου παρ., σελ. 84-85.

48. Ὅπου παρ., σελ. 85.

49. Ὅπου παρ., σελ. 86-89.

50. Ὅπου παρ., σελ. 36.

“Ένα άλλο σχήμα απεικονίζει, σε αντίστροφη όπο την προηγούμενη φορά, τή σύνδεση μεταξύ ιστορικότητας και οικονομικής δραστηριότητας. Τό σχήμα αυτό περιλαμβάνει μαζί με τίς διαστάσεις όχι μόνο τά στοιχεία του ΣΙΔ αλλά και νέα στοιχεία, μεταξύ τών οποίων πρωταρχικό ρόλο παίζει ή συσώρευση. Ακολουθούν άλλα σχήματα, στά οποία εισάγονται τά αντι-στοιχεία—γιά τά οποία θά μιλήσουμε άμέσως πιο κάτω—και μιά σειρά άπεικονίσεων. Κάθε μιά από τίς άπεικονίσεις αυτές αντίστοιχει σ’ ένα τύπο κοινωνίας, ό οποίος καθορίζεται από τή σχετική θέση άνάμεσα στά στοιχεία. Ό Touraine άναφέρει σ’ ένα δομικό νόμο, ό οποίος προσδιορίζει ή έναλλαγή τής θέσης τών στοιχείων. Όδηγούμεθα δηλαδή σε μιά τυπολογία κοινωνιών.⁵¹

Η πληθώρα τών άπεικονίσεων συμβάλλει περισσότερο σε μιά σύγχυση παρά στή διευκρίνιση του θέματος. Αυτό όμως πού έντυπωσιάζει περισσότερο είναι ή τυπολογία, στήν οποία καταλήγει. Μιά τέτοια συστηματοποίηση έρχεται σε σύγκρουση με τή συνήθη ευελιξία τών θέσεων του Touraine και αντιπράκει με τίς έπανειλημμένες δηλώσεις τών ότι ή άκτισοναλιστική κοινωνιολογία άποτελεί τό οργανο μελέτης τής μετα-βιομηχανικής κοινωνίας.

Όπως είδαμε, τό ΣΙΔ είναι ένα σύστημα έντάσεων και άνισορροπίας. Η κοινωνία όμως δέν είναι μόνο ιστορικότητα, είναι επίσης και όργάνωση. Η άντίθεση λοιπόν άνάμεσα στά στοιχεία του ΣΙΔ πρέπει κάποτε νά καταλύεται. Τό έργο αυτό αναλαμβάνεται από τά αντι-στοιχεία, όπως ονομάζονται, λόγω αυτής τούς τής ιδιότητας, οι στίχοι τών κοινωνικών δραστών. “Όταν ή διαμάχη μεταξύ τών κοινωνικών δραστών όδηγήσει στήν έπικράτηση ενός εκ τών δύο, τότε ό κοινωνικός δράστης αυτός με τήν καθοδήγηση τών αντίστοιχείων άνάγει τήν ιστορικότητα σε όργάνωση και έτσι καταστρέφει τό σύστημα αντίθέσεων και έντάσεων, πού είναι ή ιστορική δράση. Η κοινωνική όργάνωση και ή λειτουργία τής είναι, λοιπόν, τό πρόσκομο αποτέλεσμα τής μετατροπής τής κίνησης σε τάξη.

Τά αντι-στοιχεία άποτελούν τήν αντίθεση τών στοιχείων. “Ανήκουν σ’ ένα μόνο κοινωνικό δράστη και δέν προσδιορίζονται στή σχέση τούς με άλλα αντι-στοιχεία, άλλα είναι ανεξάρτητα και αυτόνομα. Είναι αυτό πού συνήθως ονομάζεται άξία.⁵²

Τά τρία επίπεδα τής κοινωνιολογικής άνάλυσης. Τό σύστημα ιστορικής δράσης μάς έφερε κοντύτερα στήν έμπειρική πραγματικότητα. Η συνάρτηση ό-

μως τής κοινωνιολογικής άνάλυσης με τήν ιστορική περιγραφή έπιτυγχάνεται μόνο με τή διάκριση τριών επιπέδων στήν κοινωνιολογική άνάλυση: του επιπέδου τής ιστορικότητας, πού αντίστοιχει στήν παραγωγή τής κοινωνίας, του θεσμικού επιπέδου, πού άναφέρεται στήν προσαρμογή τής, και του επιπέδου τής όργάνωσης, πού αντίστοιχει στή λειτουργία τής.⁵³ Τό ΣΙΔ προσδιορίζει έναν αναλυτικό τύπο κοινωνίας, πού δέν συμπύκνει με καμιά συγκεκριμένη κοινωνία. Κάθε συγκεκριμένη, δηλαδή ιστορική, κοινωνία άποτελεί μίγμα διαφόρων τύπων ιστορικότητας. Η μετα-βιομηχανική κοινωνία λοιπόν, όπως και κάθε άλλος αναλυτικός τύπος, συνυπάρχει πάντα με παλιότερους τύπους κοινωνιών. Αποτά τά άνωτέρω προκύπτει ότι ή κοινωνιολογική έρευνα θά πρέπει νά λαμβάνει ύπόψη τής τήν ύλοποίηση τής ιστορικότητας μέσα στών κοινωνικών χώρων, αλλά και τήν πολυπλοκότητα και διαφοροποίηση του χώρου αυτού. Γι’ αυτό και ή άνάλυση θά πρέπει νά γίνεται σε τρία επίπεδα, τά οποία ό Touraine χαρακτηρίζει σάν τίς «τρείς στιγμές» τής κοινωνιολογικής άνάλυσης.⁵⁴

Τό επίπεδο τής ιστορικότητας είναι τό επίπεδο, όπου ή κοινωνία παράγεται. Έδώ άνήκουν οι ιστορικοί δράστες, δηλαδή τά κοινωνικά κινήματα, πού έχουν σάν αντικείμενο τόν προσδιορισμό τών προσανατολισμών τής κοινωνίας, και οι ταξικές συγκρούσεις. Η κοινωνιολογική άνάλυση στο επίπεδο αυτό γίνεται άποκλειστικά με τή χρήση τών έννοιο-κατασκευών.

*Τό θεσμικό επίπεδο*⁵⁵ είναι τό επίπεδο, όπου ή ιστορική δράση, οι κοινωνικές συγκρούσεις, οι προσανατολισμοί μετατρέπονται σε κανόνες, νόμους, νόμιμες άποφάσεις. Τό θεσμικό σύστημα προκύπτει από τή σύγκρουση αντίθέτων συμφερόνων και συνεπώς δέν έκφράζει τήν άποψη ενός μόνο από τούς δράστες. Τό θεσμικό επίπεδο είναι τό ενδιάμεσο επίπεδο και ό σύνδεσμος άνάμεσα στήν ιστορικότητα και τήν κοινωνική όργάνωση.⁵⁶

Τό επίπεδο τής όργάνωσης είναι τό επίπεδο, όπου πραγματοποιούνται οι πολιτικές άποφάσεις και ύλοποιούνται σ’ αυτό πού ό Touraine ονομάζει οργανισμούς. Όργανισμούς ονομάζει ό Touraine ό,τι στή λειτουργική θεωρία καλείται «institution».⁵⁷ Είναι τό επίπεδο λειτουργίας τής κοινωνίας. Τό επίπεδο αυτό άποτελεί τό σημείο συνάντησης τής κοινωνιολογίας με τήν ιστορική περιγραφή, γιατί έδώ

53. *Pour la sociologie*, σελ. 56.

54. *Production de la société*, σελ. 13, 95, 209-210, 277-278.

55. Θεσμός και θεσμικός έδώ δέν πρέπει νά συγχέονται μ’ αυτό πού στήν κοινωνιολογία νοείται συνήθως με αυτούς τούς όρους.

56. *Production de la société*, σελ. 209 έξ.

57. Όπου παρ., σελ. 281.

51. Όπου παρ., σελ. 89 έξ. Διακρίνει τέσσερις τύπους κοινωνιών: τήν προγραμματισμένη κοινωνία, τή βιομηχανική κοινωνία, τήν έμπορευματική κοινωνία, και τήν άγροτική κοινωνία.

52. Όπου παρ., σελ. 104-105.

συντελείται ή μετατροπή της ιστορικότητας σε κοινωνικές μορφές, που δεν αποτελούν πιά αναλυτικές έννοιες, αλλά εμπειρικά δεδομένα.⁵⁸

Τά τρία αυτά επίπεδα βρίσκονται σε μία ιεραρχική σχέση, ενώ συγχρόνως καθένα από αυτά διατηρεί μία σχετική αυτονομία. Η ιστορικότητα προσδιορίζει τις πολιτικές αποφάσεις, οι πολιτικές αποφάσεις καθορίζουν την κοινωνική δράση, ή ιστορικότητα προσδιορίζει και άπευθείας το επίπεδο της δράσης. Πέρα όμως από την ιεράρχηση υπάρχουν και μία ευρύτερη σχέση αλληλεξάρτησης: η ιστορικότητα εξαρτάται από τη λειτουργία της κοινωνίας και από το θεσμικό επίπεδο, οι πολιτικές αποφάσεις προσδιορίζονται από την ιστορικότητα, αλλά και από την ποικιλία της ιστορικής κατάστασης. Η αυτονομία των δύο εξαρτημένων από το επίπεδο της ιστορικότητας επιπέδων όφειλεται στην αυτονομία που κάθε ιστορική έννοια διατηρεί απέναντι σε μία κοινωνιολογική κατασκευή, όπως επίσης και στο γεγονός ότι μία ιστορική έννοια δεν εξαρτάται ποτέ αποκλειστικά από ένα μόνο σύστημα ιστορικής δράσης.⁵⁹

Ασφαλώς, ο αναγνώστης θα έχει ήδη διαπιστώσει ότι το σύστημα κοινωνιολογικής ανάλυσης που προτείνει ο Touraine είναι αρκετά πολύπλοκο και πολύ δυσνόητο. Επιπλέον, παρουσιάζει και πολλά κενά, ώστε να είναι προβληματικό κατά πόσον πράγματι προσφέρεται για να χρησιμοποιηθεί σαν αυτοτελές σύστημα για την κοινωνιολογική έρευνα. Φαίνεται όμως ότι έχει συνειδηση του πράγματος και ο ίδιος ο Touraine, αφού μέχρι σήμερα δεν έχει επιχειρήσει να το χρησιμοποιήσει αυτοτελώς και μόνο όρισμένες έννοιες απ' αυτό χρησιμοποιεί στις έρευνές του.

επίλογος

Η κοινωνιολογία του Touraine είναι ένα έργο απαιτήσεων. Περίπου 1.000 σελίδες άμειρωμένες στην κοινωνιολογική θεωρία αποτελούν μία έντυπια συμβολή, σε μία εποχή μάλιστα, στην οποία επικρατεί εμπειρικό πνεύμα. Ο όγκος του έργου του και οι μακροκοινωνιολογικοί στόχοι του τόν τοποθετούν στην παράδοση της κλασικής κοινωνιολογίας.

Κάτω όμως από τις μεγαλεπήβολες επιδιώξεις του Touraine και το φιλολογικά αξιόλογο ύψος του κρύβεται μία σκέψη πρωτότυπη μόν, αλλά όχι και πολύ σαφής. Ο αναγνώστης κινδυνεύει να χαθεί σε μία λαβυρινθώδη σκέψη, που διαπερνά από συχνές αντιφάσεις. Πολλές από τις βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας του παραμένουν ομιχλώδεις και ά-

διευκρίνιστες. Ο αναγνώστης είναι υποχρεωμένος να αναζητήσει επεξηγητικά στοιχεία, που βρίσκονται διασπαρμένα μέσα σε κάθε βιβλίο του, και τότε έρχεται συχνά αντιμέτωπος με αντιφατικές πληροφορίες.

Από πλευράς μεθοδολογικής ο Touraine ανήκει στην παράδοση του M. Weber. Βεμπεριανοί είναι οι περιορισμοί που ο Touraine θέτει στη γνώση του κοινωνικού και ιστορικού χώρου, όπως και η εφαρμογή της κοινωνιολογικής ανάλυσης πάνω σε νοηματικές ενότητες που ξεχωρίζονται από τον κοινωνιολόγο και όχι πάνω σε κοινωνικά γεγονότα. Χαρακτηριστικότερη όμως είναι η χρήση των έννοιων κατασκευών. Η δράση σαν μονάδα ανάλυσης, και μάλιστα η δράση-φορέας κάποιο νοήματος (οι προσανατολισμοί δεν είναι τίποτε άλλο από το σύνολο των νοημάτων που κατευθύνουν τη δράση) προέρχεται επίσης από τη βεμπεριανή κοινωνιολογία. Ο Touraine αναφέρεται σχετικά με τη δράση και στον Parsons σαν συνεχιστή της γραμμής του Weber.

Ο Touraine εφευγεί από την κοινωνιολογική αυτή παράδοση, όταν όριζει τη δημιουργία σαν το βασικό χαρακτηριστικό της δράσης. Αυτή την ιδιότητα της δράσης δεν την αρνείται κανείς, στην κοινωνιολογία όμως του Touraine η δημιουργία χρησιμοποιείται στην πιο απόλυτη σημασία της, προϋποθέτουμε κάποιο βαθμό ελευθερίας, που εκφράζεται με την έννοια του σχεδίου. Έτσι, η κοινωνιολογία της δράσης του Touraine έρχεται κοντύτερα στις σχετικές διδασκαλίες της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, ή όποια έχει εμπνεύσει κατά το παρελθόν όρισμένοι κοινωνιολόγοι, χωρίς όμως ουσιαστικές συνέπειες για την εξέλιξη της κοινωνιολογίας.

Οι ρίζες της κοινωνιολογίας του Touraine πρέπει ακόμα να ζητηθούν και στις τάσεις της γαλλικής διανόησης, που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται πριν από το Μάιο του '68 και που στά χρόνια που ακολούθησαν εξαπλώθηκαν και επικράτησαν σε ευρείς κύκλους άριστερης κυρίως απόκλισης διανοουμένων. Ο Touraine με την «Κοινωνιολογία της δράσης», που εκδίδεται το 1965, συγκαταλέγεται μεταξύ των θεμελιωτών του πνευματικού αυτού κλίματος. Η μεγαλύτερη συμβολή του συνίσταται στην κοινωνιολογικοποίηση των έννοιων, που χαρακτηρίζουν τον πνευματικό αυτό χώρο.

Αν άμφισβητήσαμε ότι η κοινωνιολογική ανάλυση του Touraine μπορεί να αποδώσει όσα υποσχεται, έδω θα πρέπει να τονίσουμε ότι πιστεύουμε πως η πρόκληση που αποτελεί το θεωρητικό του έργο γενικά για την κρατούσα κοινωνιολογία και οι νέοι όριζοντες που άνοιγει για την κοινωνιολογική μελέτη, αποτελούν μία αξιοσημείωτη προσφορά. Ο κοινωνιολογικός αναγνώστης του Touraine βρίσκεται μπροστά σ' ένα πλούτο ιδεών και πρωτότυπων ά-

58. Όπου παρ., σελ. 277 έξ.

59. Pour la sociologie, σελ. 65. Έπίσης και Production de la société, σελ. 13.

πόψεων, από τις οποίες μπορεί να άντλήσει ό,τι κρίνει πως συμβάλλει στην περαιτέρω ανάπτυξη των προσωπικών του ενδιαφερόντων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Alain Touraine, *Sociologie de l'action*, Seuil, Paris 1965.
2. Alain Touraine, «La raison d'être d'une sociologie de l'action», *Revue française de sociologie*, VIII, 1966, 518-527.
3. Alain Touraine, *Le mouvement de mai ou le communisme utopique*.
4. Alain Touraine, *La société post-industrielle*, Médiations, Paris 1969.
5. Alain Touraine, *Production de la société*, Seuil, Paris 1973.
6. Alain Touraine, *Pour la sociologie*, Seuil, Paris 1974.
7. Alain Touraine, *La société invisible*, Seuil, Paris 1977.
8. W. Ackermann-S. Moscovici, «La sociologie existentielle d'Alain Touraine», *Sociologie du travail*, 1966, 2, σελ. 205-209.
9. Alberto Melucci, «Sur le travail théorique d'Alain Rouraine», *Revue française de sociologie*, XVI, 1975, σελ. 359-379.